

GLATZ FERENC*

AZ EURÓPAI TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK NÉHÁNY ÚJ VONÁSA (1960–2010) (Megfontolások a délkelet-európai kutatások programalkotói számára)

ABSTRACT

What are the most important social changes now occurring on the European continent, and in the European Union? Changes that we, living in the Southern-Eastern region have to take into consideration, being either regionalists, geographers, or facilitators of science.

I suggest some considerations to the editors of the journal now publishing its 20th issue, hoping that my remarks will be useful when deciding on the topics of further issues and conferences.

Bevezetés

Milyen társadalmi változások mennek végbe az európai kontinensen, illetve tágabb hazánkban, az Európai Unióban? Amelyeket mi, e térségben, ugyanis itt Délkelet-Európában, élők sem hagyhatunk figyelmen kívül. Sem történészek, sem regionalisták, geográfusok, sem tudományszervezők. Talán erről lenne érdemes néhány megfontolást ajánlanom a 20. számhoz érkezett folyóirat szerkesztőinek figyelmébe. Talán hasznosíthatóak a következő folyóiratszámok és konferenciák tematikáinak alakításakor... Tanulmányomban két kortényezőről szólok csak röviden, ahogy kérték, húszezer leütésen belül maradva.

Az első kortényező: az európai jóléti állam válsága és megújulása

A változások minden társadalomtudomány művelőjét foglalkoztathatnak és mindenek előtt a fiatalokat, akiket még a hagyományos tematikák nem tartanak a hagyományos utakon járók sorába. Kényszorsorsban. És ezen új folyamatok elemzése az egész Kárpát-medencei–nyugat-balkáni munkaerőpiac lehetőségeit is változtatja, nem beszélve arról, hogy azok új alapelvekre helyezhetik mind az európai közösségekben, mind a mi térségünkben a nemzeti-vallási többség és kisebbség viszonyát. (Tehát a kárpát-medencei délkelet-európai többitnikumú társadalmakban is újra kell gondolni a nemzeti többség és kisebbség viszonyáról kialakított alapelveket. Merthogy mindnyájan, itt élő népek vagyunk egy időben – egyik államban és a másikban – többségek, kisebbségek...)

Először is nézzük meg a jóléti állam válsága és korrekciója (1870–2010) témakörét. Az európai kontinens az ún. jóléti szociális állam válságát éli meg. Én szívesen beszélek válságról és egyben megújulásról is, azaz a kortényezőkhöz való igazodásról – éli meg. (Egy kis történelmi visszatekintéssel kezdem, talán azért is, hogy ne nézzünk hisztérikusan, megrettenve a korjelenségekre, inkább tárgyaljuk azokat higgadtan, történelmi fejlődésükben és lehetséges jövőjükben.)

A jóléti állam megalapozása az 1870-es években kezdődött a bismarcki Németországban, mind több és több szolgáltatást biztosítva polgárainak. Az állam magára vállalta a

* Glatz Ferenc akadémikus, az MTA volt elnöke, emeritus kutató, Herder-díjas történész, egyetemi tanár.

köz- és vagyonbiztonságon, természet- és katonai védelmen túlmenően most már a kötelező oktatást, majd kulturális, egészségügyi, fokozatosan a gyermek-, utóbb az idősgondozást, mindenekelőtt a magas nyugdíjakat. Erősítette az állam szociális-jóléti szolgáltatásait. A rendszer a csúcspontját – legalábbis én így látom mai állapotunkat értékelve – az 1990-es években érte el. Erre a rendszerre csatlakoztunk mi, közép-kelet-európai kis államok – közöttük Magyarország – és nemzetek a Szovjetunió összeomlása, 1990–92 után.

A világ történettudományának egyik nagy kérdése: milyen gazdasági-technikai fejlődés állott ezen nyugat-európai és amerikai szolgáltató állam és az általa biztosított társadalmi jólét mögött? És mi okozza a napjainkban kialakuló válságjelenségeit, amiért is nyíltan beszélünk arról: ez az euroatlanti jóléti állam tovább így nem finanszírozható. Mi kényszeríti ki a megújulást? Többünknek vannak elemzései az elmúlt másfélszáz, különösen az elmúlt ötven évről. Abban egyetértés van, hogy az 1870–1910 közötti közel fél század fellendülésének titka az ipari-technikai forradalom második időszakának technikai újításai, a termelési rendszerek, majd a piac kiterjesztése a Föld egészére, nem utolsósorban az Európán kívüli világ természeti erőforrásainak és olcsó munkaerejének felhasználása. Abban is egyetértés van, hogy Európa, majd Amerika az egész világ kultúrájának motorja lett, és nemcsak magának teremtette meg a szociális jóléti államot, hanem még az afrikai, dél-amerikai, majd távol-keleti földrészen is fejlesztést hozott a termelési kultúrákban, és az ottani életminőséget is fokozatosan közelítette az európai–amerikaihoz.

A második nagy euroatlanti fellendülés – az 1960–1990 közötti időszak – alapjait részben ugyanennek a folyamatnak további kiterjesztésében látom, részben a tudomány itteni – euroatlanti – bázisainak kiépítésében. A második világháborúban győztes nyugati szövetséges államok ekkor takarították be a világháború „hasznát”: az USA, majd nyugat-európai szövetségesei a világ minden pontján termelési és befektetési kulcspozíciókat szereztek, sőt a korszak nagy iparága, a hadiipar extraprofitját is lefölözték. Mivelhogy 1945–1990 között a „harmadik világ” emelkedése, valamint a két katonai és politikai világhatalom – a Szovjetunió és az USA hidegháborús szembenállása, és a szembenállás kiterjedése bolygónk egészére – szinte állandó helyi háborúkat és ezzel folyamatos fegyverpiacot biztosított a győzteseknek.

Most – az 1990–2010 közötti két évtizedben – már látszik: ennek az észak-amerikai és nyugat-európai extraprofit-növekedésnek vége. (Azon is el lehetne gondolkodni történészeknek, közgazdászoknak: vajon az 1990-ben e rendszerre felcsatlakozó közép-kelet-európai államok hirtelen kelt életszínvonal-emelkedése – legalábbis az új középosztály életminőség-emelkedése – mennyire eredménye a helyi társadalom teljesítményének, vagy inkább a mérhetetlen állami eladósodásnak, illetve az Európai Unió különböző segélyeinek.) Vagyis szerintem: ezen államok – közöttük Magyarország is – átvettek egy jóléti rendszert, amelynek gazdasági alapjait a helyi társadalom nem tudta világversenycépes munkával megtermelni, így azután vették fel az államköölcsönöket e jóléti rendszer fenntartására, és kapták az EU-támogatásokat. Ez utóbbiak ugyan a modernizációra érkeztek ide, de azokat gyakorlatilag a hiányok pótlására használták el. A magyar állam pl. több mint négyszeresét húzta 1992-től 2011-ig az EU-tól, mint amennyit befizetett oda, államadóságainkról nem is beszélek. Azután jön a „politikai megoldás”: az egymást követő kormányok az előző pártkoalíciókra fogják, hogy azok elherdálták, vagy eltulajdonították az állami pénzeket – így a kölcsönöket –, pedig valójában azok zömét a jóléti állam helyi finanszírozására fordították. (Most talán vége, 2009-től legalábbis, a további eladósodásnak és végre szembenézünk a valósággal.)

Azon is el kellene gondolkodni: ha egyszer az EU gazdagabb államainak befizetéséből finanszírozzuk meg a gyenge adófizetőket – így Magyarországot is –, akkor ezeknek a gyenge adófizetőknek illene ezekről a pénzekről őszintén beszélni, és megfontolni, hogyan is minősítsük ezt a támogatást biztosító szervezetet, az Európai Uniót.)

Az euroatlanti jóléti állam finanszírozási gondjai érintik szűkebb életközegünket, a tudo-

mányt is. (Erre figyelemmel kell lenni mind az országos, mind a helyi kutatószervezőknek, terveik alakításakor...) Úgy tűnik, vége a tudomány kiemelt állami támogatásának. Kérdés, hogy a kis nemzeti tudományosságban mennyire lehet és szükséges ennek a tendenciának ellenállni és mennyire lehet éppen az új társadalmi és környezet-átalakítási jelenségek tanulmányos elemzését elmulasztani. Mondogatjuk évtizedek óta: a magfizika vagy az anyagtudományok laboratóriumi feltételeit a kis nemzeti adófizetői közösségek még akkora anyagi ráfordításokkal sem tudják megfinanszírozni, és ezekről le kell mondani, külföldi műhelyekbe küldeni élkutatóinkat és itthon csak a követő-kutatásokat és a képzést, a karbantartáshoz szükséges kutatói-karbantartó állományt finanszírozni költségvetési pénzeiből – de, de: ha a helyi költségvetés nem finanszírozza meg a helyi természeti és társadalmi jelenségek kutatásait, akkor mulasztást követ el. Mulasztást, mert ezeket a lokális jelenségeket senki nem fogja helyettünk vizsgálni, és senki nem fogja az eredményeket a világ tudományossága számára hozzáférhetővé tenni. Mulasztást követ el, mert a mi, helyi népesség adófizetői pénzéből a bennünket – helyi emberi és természeti világunkat – érintő változásokat nem segíti okosan, felvilágosulttan tanulmányozni. És nem segít a döntéshozóknak a település, munkaerő, társasági viszonyok okosabb elrendezésében... Nos, ennyit a kutatószervezők, és így a magam figyelmébe is... Vissza a kutatószervezői megfontolásoktól a kutatói megfontolásokhoz...

Kérdés természetesen napjainkban: a korrekció milyen irányba és milyen eszközökkel mehet végbe. Vajon a szociális jóléti állam kiadásainak – nem utolsósorban az oktatási, egészségügyi, népjóléti szolgáltatások – csökkentése jelenti-e a kiutat, vagy a szolgáltatásokat kell inkább a piacról ellátni, és ezzel a társadalmat jobban kiszolgáltatni a piaci erőknek? Az előbbi – „a szerényebb színvonalon, de biztosítani az állami szolgáltatásokat”-elgondolás – a szolidaritás európai elvéből és a szociális egyensúlyok további kialakításából indul ki, azt akarja fenntartani, míg a második a piacra bízna a remélt megoldást: bukjanak a gyengék, erősödjének a versenyképesek s legyenek azok a gazdagok, hátha így jut majd több a közcélokra. Hát a mi államaink itt, Közép-Kelet-Európában az ún. gyengék közé tartoznak, illetve a mi társadalmainkban a szociálisan gyenge és süllyedésre ítélt társadalmi rétegek sokkal számosabbak, mint Nyugat-Európában...

A második témakör kortényező: Az európai néptakaró változása, avagy a munkaerőpiac átalakulása, öregedés és migráció

Európa legnagyobb államaiban – Franciaországban, Angliában, Németországban, Olaszországban – a 2001–2004 közötti időszakban a lakosság 8–10%-a már külföldön született, tehát elsőgenerációs bevándorló volt. Egyes államokban, így Hollandiában, Svájcban 17–18%-ot, Svédországban 12%-ot mutat ez az arány.

Egyes kutatók Európa válságát kezdik emlegetni, én inkább a Föld népességén belül az „európai demográfiai megújulásról” beszélek. Hiszen – hogy a globális jelenségekhez egy mondatra visszatérjek – világlajenségről van szó, amelynek csak egyik színtere Európa, mivel a világ lakosságának 2030-ban már 70%-a, 2050-ben 85%-a az euroatlanti világon kívül fog megszületni. Mivel sem az élelmezést, sem a vízellátást – előreláthatóan a népszaporulat csökkentését – sem tudjuk megoldani az újszülöttek születési helyén, óhatatlan a vándorlás a jó élelem- és víznyerő térségek irányába. (Zárójelben teszem hozzá: Európában olyan népességcserelődés indult meg szerintem, amelyet utoljára a kontinens csak a népvándorlás korában, a 3–10. században élt meg: ekkor jöttek északról tömegével a germánok, majd Kelet-Európából a szlávok, no és a keleti sztyeppékről a szkíták, szarmaták, a hunok, az avarok, majd a magyarok, aztán a kunok. Hozzáteszem: aránylag jól európaizálódtunk, illetve lettünk szerves alkotócsoportjai a keresztény Európát felépítő népek közösségének.) Napjaink nép-

vándorlása – Európában, Amerikában is – a déli területekről északi irányba tart. Európában az észak-afrikai, balkáni térségből Francia-, Német- és Olaszországba, azután az ázsiai térségből Angliába irányulnak. Más szokáskultúrájú és vallású népesség, amelyeknek első generációja még „munkahelyre” érkezik, tehát integrációja biztosítottnak látszik, de amennyiben nem képes szociálisan integrálódni, a második generáció az európai társadalom szegény rétegét alkotja. És mivel a keresztény-zsidó kultúra jelenleg egy türelmes, toleráns szakaszát éli – nem mindig volt ez így –, ennek következtében a bevándorlók tovább élhetik és éltethetik a magukkal hozott vallási és szokásrendjeiket. De a második generációnál a szociális problémák már etnizálódnak, sőt konfesszionalizálódnak, tömeges vallási-etnikai konfliktusokat idézve elő. (A pszichológián belül ugyanúgy gyermekcipőben jár e kulturális érintkezés, etnikai-vallási-szokásrendi konfliktussorozatok elemzése, mint a közgazdaság- vagy a településtudományban. A kérdés: mit hoz magával a munkaszervezetben vagy a modern településeken a soketnikumú népesség mint munkavállaló, mint lakó megjelenése?)

2007, azaz az EU délkeleti kibővítése után jön a mi régióink. Először arra figyelmeztettek bennünket (2008–2009-ben) a nyugaton lezajlott etnikai konfliktusok, hogy az európai néptakaró-váltásba bekapcsolódott a keletről Nyugat-Európába vándorló, milliós roma tömeg. És a világ csak most figyelte fel arra, hogy Európában – különösen a frissen, 2004–2007-ben az unióba került tagállamokban – máris egy összefüggő szállásterületű, 10–14 milliós romanéppesség él... Azután most, ahogy a munkavállalási korlátozás oldódik az újonnan csatlakozott közép-kelet-európai államok lakossága előtt, erősödik egy általános kitelepülés nyugati irányba. (A kivándorlási statisztikák élén éppen *Magyarország*, illetve a Kárpát-medence magyar lakossága áll.) Ezen jelenségekre sem figyel eléggé a közgondolkodás, a politika és – sajnos – a tudomány sem. A jelenség okainak egyike – hogy a vitát kezdjük – kétségtelenül az euroatlanti térség termelési és szociális szférájának átalakulása: a nyugat-európai társadalom ugyanis bizonyos foglalkozási területekre – így a fizikai elhasználódással járó munkákra, vagy éppen alacsony presztízsű szakmákra – nem adja gyermekeit, s ennek a munkaerőhiánynak a pótlására jönnek be a kontinensre a szerényebb anyagi igényű déli-délkeleti népesség tagjai. Ahogy a térségünkben erősödő elvándorlásnak is inkább szociális, a munkaszervezetben rejlő okait találjuk majd, ha kutatjuk, és nem a hazafiság vagy a nemzetekhez ragaszkodás érzelmi tényezőinek hanyatlását. (Mosolyokat vált ki ez a reagálás az idősebb generáció arcán, mivel emlékszik, hogy a Nyugatra település – disszidálás – ellenszereként a szocialista hazafiság erősítését igyekeztek rajtuk számon kérni...)

Azután itt van egy másik szociális jelenség, az európai társadalom előregedése, ami az életminőség, az egészségügyi ellátás, a higiéniai feltételek javulásának a következménye. Az öregek társadalma azonban előre ki nem számítható terheket is ró az államra – hacsak a fiataloknak eszébe nem jut a nyugdíjakat és az idősök egészségügyi-szociális ellátását megnyirbálni, ezzel is siettetve kihullásukat a szociális eltartórendszerből. Ugyanakkor az öregek társadalma az ellátás, gondozás új népes seregét igényli. (Amelyre ismét a déli és délkeleti térségekből jönnek be – Szlovákiából, Magyarországról, Nyugat-Balkánról, Távol-Keletről – a statisztikailag nálunk még meg nem fogható „ápolók” Nyugaton már nagy seregei.)

Konklúziók: Európai tanulságok helyi alkalmazhatósága

Következtetésem: belakott Európa mindig lesz, amíg az éghajlati és más erőforrás-adottságok itt az ember számára biztosítottak, de egyáltalán nem biztos, hogy az európai félkontinensen az elmúlt 1500 év alatt kialakult populáció fog élni. Mondjuk száz-kétszáz év múlva. Ami viszont bennünket – mind Európa nyugati, mind keleti felén – már ma kell, hogy érdekeljen: az európai társadalomban ez a népességmozgás szociális és etnikai konf-

liktusok sorozatát váltja ki, és újrendezi közös európai értékrendünket. Újraértékeli az identitások két évszázados hierarchiáját. A világnézeti, hivatásrendi, nemzeti és szociális önazonosság hierarchiáját, amely identitás-átértékelés bennünket, kárpát-medencei népeket, soketnikumú államok lakóit kiemelten kell hogy foglalkoztasson.

Bizonyosak lehetünk, hogy ez a téma egy olyan soknemzetiségű térség, mint a Kárpát-medence és a délkelet-európai térség jövője szempontjából kutatásra érdemes. Nézzünk néhány példát, gondolatforgácsként:

- Újra kell értékelni az asszimilációról-disszimilációról alkotott klasszikus liberális felfogásunkat?
- Át kell értékelni az ún. történelmi és az ún. új kisebbségek különbözőségéről, mindegyikük jogai különbözőségéről hangoztatott felfogásokat?
- Be kell avatkoznia az államnak a munka világába esetleg állampolgárság-korlátozó eszközökkel?
- A térség integrálódása az EU igazgatási rendszerébe mennyire rajzolhatja át a munkaerő-vándorlás térképét térségünkben?
- Mennyire tudjuk, mi az újabb EU kiterjesztés következtében figyelem középpontjába kerülő délkelet-európai térség lehetőségeire irányítani a helyi – magyar – állam és a befektető réteg figyelmét?
- Mennyire tudjuk kihasználni a közlekedési folyosók szélesedését a Nyugat-Balkánon? Gondolok itt a versenyre a tengerhez vezető utakért, s ezen utak kihasználásában a lehetőségekre a térség vállalkozói körében.
- Az új határokon átnyúló – és az EU által is támogatott – gazdálkodási, területfejlesztési projektek kidolgozásában milyen szerepet kaphatnak a déli országrész önkormányzati vezetői és tudomány-, valamint kutatásszervezői? Regionalisták, közgazdászok, szociológusok – nos és értelmes polgármesterek. Ez a kérdés felhívja a figyelmet arra, hogy egy ilyen elhelyezkedésű államnak, mint Magyarország elemi érdeke, hogy a kormányzati centralizmussal csínján bánjon, és több eszközt bocsásson a regionális – megyei városi – önkormányzatoknak a helyi stratégiák kidolgozására.
- Van-e nemzeti és európai értelemben is „értelme” az „új urbánus” politikának, amely hatalompolitikai megfontolásból a fővárosban ülő végrehajtó hatalmi szervezetek – minisztériumok – kezébe központosítja a pénz és hatalmi eszközöket?
- Azután egy egészen más – mégiscsak a kutatók számára ajánlható – megközelítés: egyáltalán mennyire vannak eszközeink ezen népesség-átalakulások és munkaerőpiac-módosulások befolyásolására?
- Mennyire kell türelemre és az időtényező hatására berendezkednünk? „Kezelnit”, vagy „megoldanit”?
- Hol lehet a tudomány, a civil társadalom vagy a politikai intézményrendszerek, nem utolsósorban a jogalkotás szerepvállalását sürgetni és elvárni?

Kérdések ezek, amelyek taglalása, ha nem kerül be a tanszékek és akadémiák és civil társadalmi kutatási társulások programjaiba, akkor ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása az utca és az internetes közösségi oldalak szabályozhatatlan és uralhatatlan fórumaira fog kiáradni. És ezek az „új közösségi fórumok” fogják meghatározni az eszköztelennek látszó és ezért a tömeghangulatoknak kiszolgáltatott politikusok választási szlogenjeit, cselekvési programjait. És akkor eltűnhet minden lehetőség, hogy térségünkben az integráció hozta lehetőségeket kihasználjuk, hogy a térség anyagi és szellemi boldogulását mi kutatók elősegíthessük. És – tegyük hozzá, mert erre is kell a kutatásszervezőknek, helyi tudománypolitikát űzőknek figyelniük – akár azután a jelenleginél is nehezebb lesz a társadalom, a vállalkozói réteg, valamint az ezeket szolgáló politika és a tudomány harmóniáját megteremteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bacci, Massimo Livi (2000): *The Population of Europe (Making of Europe)*. Wiley-Blackwell Ltd.
- Bade, K. J. (2002): *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Beck.
- Boswell, Christina (2003): *European Migration Policies in Flux: Changing Patterns of Inclusion and Exclusion*. Chatham House Papers.
- Berend, Iván T. (2006): *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge University Press.
- Berend, Iván T. (2013): *Europe in Crisis. Bolt from the blue?* Routledge. New York and London.
- Broadberry, Stephen–O'Rourke, Kevin H. (2010): *The Cambridge Economic History of Modern Europe (Volume 2). 1870 to the Present*. Cambridge University Press.
- Castles, Stephen–Miller, Mark J. (2009): *The Age of Migration, Fourth edition: International Population Movements in the Modern World*. The Guildford Press.
- Crosby, Alfred W. (1986): *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge.
- Eberstadt, Nicholas–Groth, Hans (2007): *Europe's Coming Demographic Challenge*. Aei Press.
- EU-tanulmányok. I–V. kötet. főszerkesztő Inotai András. Fk. Szaló Péter. MTA. Bpest. é. n. (2008)
- Felbe, Christian et al (2009): *Wir bauen Europa neu. Wer baut mit?*. Residenz. St. Pölten-Salzburg.
- Glatz Ferenc (2003): *Helyünk Európában. Pannonica*.
- Glatz Ferenc: *Korunk kulturális körképéről. Magyar Tudománytár. 6. kötet. MTA. Kossuth. 6. kötet 19–58 p.*
- Glatz, Ferenc (1993): *Minorities in East Central Europe. Historical Analysis and a Policy proposal*. Bpest, Europa Institut.
- Glatz Ferenc (szerk.) (2007): *A Balkán és Magyarország. MTA TKP- Europa Intézet Budapest*.
- Horváth, Jenő (2003): *A Chronology of the History of European Integration 1945-2000. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts Budapest. Band 18. Budapest*.
- Huntington, Samuel Phillips (1999): *A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása*. Budapest.
- Köpening, Margaret–Petritsch, Wolfgang (2010): *Die Europäische Chance. (Neustart nach der Krise.)* Wien.
- Mappae Mundi (2003): *Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Eds.: Vries, Bert de-Goudsblom, Johan. Amsterdam.
- Pelinka, Anton (2011): *Europa - ein Pladoyer*. Braumüller. Wien.
- Schwanitz, Dietrich (2003): *Die Geschichte Europas*. Goldmann Verlag.
- Schwencke, Olaf (2001): *Das Europa der Kulturen. Kulturpolitik in Europa. Dokumente, Analysen und Perspektiven von den Anfängen bis zur Grundrechtecharta*. Bonn.
- Schwimmer, Walter (2004): *The European Dream*. New York.
- Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten*. Hrsg. C. Conrad und J. Kocka. Hamburg, 2001.
- Tibi, Bassam (2001): *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*. München.
- Ungarn in der Europäischen Union 2004. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts Budapest. Band 25. Bp., 2005*.
- Wahl, Asbjorn (2011): *The Rise and Fall of the Welfare State*. Pento Press.
- Wirsching, Andreas (2012): *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*. C.H. Beck.
- Die Zukunft der kleinen Nationen in Mitteleuropa*. (Hrsg.: Ferenc Glatz). Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts Budapest. Band 16. Budapest, 1997.